

Рилова Ольга Юрїївна,

*викладач кафедри філософських і політичних наук
Черкаського державного технологічного університету*

orcid.org/0000-0002-1735-613X

o.rylova@chdtu.edu.ua

ПРИЧИНИ ТА СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ МАСОВІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У другій половині ХХ століття у всьому світі спостерігалися вражаючі масштаби розширення систем вищої освіти. Після Другої світової війни цей феномен незалежно від регіональних та національних особливостей набув всезагального характеру. Однак в Україні масовізація вищої освіти має свою власну динаміку, яка визначається особливостями історичного, політичного, культурного, соціального та економічного розвитку нашої країни. Дослідження феномена масовізації вищої освіти в Україні дозволяє виділити деякі суперечливі тенденції. З одного боку, рівень охоплення населення вищою освітою продовжує зростати навіть у періоди кризи; в той час як після закінчення навчання спеціалісти з вищою освітою стикаються з реальністю, яка не здатна запропонувати їм можливості для професійної самореалізації; в умовах економічної нестабільності та постійного коливання рівня бідності, поглиблення соціальної нерівності, яка в свою чергу призводить до нерівності у сфері освіти. З іншого боку, збільшення попиту на вищу освіту в Україні та відповідно розширення мережі закладів вищої освіти суперечать національній стратегії сталого розвитку. Метою даної статті є аналіз соціально-економічного розвитку України, що впливає на формування суперечливих тенденцій, які призводять до масовізації вищої освіти. Для досягнення цієї мети досліджуються причини масовізації вищої освіти в Україні; розглядаються наслідки цього феномена в контексті продуктивного розвитку та соціального розшарування суспільства, а також акцентується увага на зміні функціоналу закладів вищої освіти, спричиненій масовізацією.

Ключові слова: вища освіта, масовізація вищої освіти, причини масовізації вищої освіти, суперечливість масовізації вищої освіти, соціальна нерівність, демократизація освіти.

Rylova Olha,

*Lecturer at of the Department of Philosophical and Political Sciences
Cherkasy State Technological University*

orcid.org/0000-0002-1735-613X

o.rylova@chdtu.edu.ua

THE REASONS AND CONTROVERSY OF THE MASSIFICATION OF HIGHER EDUCATION

In the second half of the 20th century, an impressive scale of expansion of higher education systems was observed all over the world. After the Second World War, this phenomenon, regardless of regional and national characteristics, acquired a universal character. However, in Ukraine, the massification of higher education has its own dynamics, which is determined by the peculiarities of the historical, political, cultural, social and economic development of our country. The study of the massification of higher education in Ukraine allows us to identify some contradictory trends. On the one hand, the level of coverage of the population by higher education continues to grow even in periods of crisis; while after graduation, specialists with higher education face a reality that is unable to offer them opportunities for professional self-realization; in conditions of economic instability and constant fluctuations in the level of poverty, the deepening of social inequality, which in turn leads to inequality in the field of education. On the other hand, the increase in demand for higher education in Ukraine and, accordingly, the expansion of the network of higher education institutions contradict the national strategy of sustainable development. The goal of this article is to analyze the socio-economic development of Ukraine, which affects the formation of contradictory trends that lead to the massification of higher education. To achieve this goal, the reasons for the massification of higher education in Ukraine are investigated; the consequences of this phenomenon are considered in the context of productive development and social stratification of society, and attention is also focused on the change in the functionality of higher education institutions caused by massification.

Key words: higher education, massification of higher education, causes of massification of higher education, contradictions of massification of higher education, social inequality, democratization of education.

Масовізація вищої освіти є одним із найвишніших суспільних явищ другої половини ХХ століття. Згідно з типологією, запропонованою Мартіном Троу, на основі показників охоплення населення системи вищої освіти поділяються на три різні групи: модель елітного доступу, коли рівень охоплення вищою освітою становить менше 15%; модель масового доступу, коли зазначений показник не перевищує 50%; модель всезагального (або універсального) доступу, коли кількість людей з вищою освітою перевищує 50% (Trow, 1999, p. 7).

У випадку України цифри є дуже красномовними. Кількість вітчизняних закладів вищої освіти збільшилася зі 140 у 50-х роках ХХ століття до 280 на початку 2020-2021 начального року, чисельність студентів зросла з 325 тис. у 1956 році до понад 1 млн. у 2021 році (Туркот, 2011, с. 34). Таким чином, за цей період рівень охоплення населення вищою освітою суттєво піднявся і у 2021 році становив понад 70% (Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки, 2022, с. 7).

До вивчення причин масовізації вищої освіти зверталось багато науковців. Проте аналізуючи результати їхніх досліджень, можна прийти до висновку, що жодна окремо взята причина не пояснює високий рівень попиту на вищу освіту, адже в різних країнах різні причини мають різну вагу. Тож процес масовізації вищої освіти швидше є відповіддю на певну сукупність причин. Як зазначає Саймон Маргінсон, коефіцієнт охоплення населення вищою освітою в основному реалізується «в тандемі з політичними, економічними та культурними факторами» в умовах «розширення міського середнього класу» (Marginson, 2016, p. 269). В той же час він наголошує, що не існує прямого зв'язку між масовізацією вищої освіти та економічним розвитком. На його думку, суто економічні причини є фрагментарними, мінливими і недостатніми для пояснення повсюдності та динамізму зростання системи високої участі (Marginson, 2016, p. 270). Маргінсон переконаний, що масовізація вищої освіти пов'язана з прагненнями населення до соціального покращення та реалізацією політичних цілей, а не з динамікою, зумовленою диверсифікацією економіки. Таким чином, зростання

попиту на вищу освіту постає у вигляді характерної культурної ознаки сучасних суспільств, яку він називає «соціальним попитом». Сьогодні цей фактор можна вважати ключовим, оскільки він впливає на системи освіти через відстоювання принципів соціальної справедливості та демократизації освіти, а також через спробу реалізувати прагнення до соціальної мобільності.

Окрім соціокультурного виміру дослідники виділяють ще низку причин, які впливають на розширення попиту на вищу освіту. Серед них варто виділити всезагальність середньої освіти, фемінізацію вищої школи та попит на кваліфіковані людські ресурси.

Зокрема в Україні на розвиток вищої освіти значно впливає обов'язковість повної загальної середньої освіти, оскільки збільшується кількість людей, які мають формальні підстави для доступу до закладів вищої школи. В середині ХХ століття особливої актуальності для розвитку системи вищої освіти набувають такі структурні перетворення українського суспільства як внутрішня міграція населення із сільської місцевості до міста та інтеграція жінок в галузь. Справжній бум розвитку вищої освіти в Україні розпочався після виходу зі складу СРСР у серпні 1991 року. За перші двадцять років незалежності кількість студентів збільшилася майже у 2,5 рази. Пік масовізації припадає на 2007–2008 навчальний рік, коли у 351 закладі вищої освіти навчалося близько двох мільйонів трьохсот п'ятдесяти двох тисяч п'ятисот студентів (Дежавна служба статистики України, 2021).

Також не варто забувати про роль вищої освіти при виборі майбутньої професії та її вплив на процеси соціальної мобільності. За результатами дослідження розвитку людського капіталу в Україні, проведеного у 2018 році фахівцями Центру Разумкова, збільшення кількості вступників до закладів вищої освіти в першу чергу пов'язане з соціальними і трудовими прагненнями, хоча, як правило, не залежить від реальних можливостей, які пропонує випускникам ринок праці. У звіті зазначається, що «...проблемою вищої освіти в Україні є те, що майже у 90% випадків вона не гарантує випускнику ВНЗ відповідної роботи за фахом» (Пищуліна, 2018, с. 122).

Таким чином, процес масовізації вищої освіти пов'язаний не стільки з економічним зростанням України після Другої світової війни, скільки з культурними, соціальними та політичними перетвореннями, які відбувалися за останні сімдесят років. Сукупність цих причин чинить тиск на систему вищої освіти, яка розглядається не лише як канал соціального просування, але й як елемент, що сприяє визначенню культурної ідентичності середнього класу. В той же час в Україні лише 25% населення можна віднести до середнього класу, а серед критеріїв, яким обов'язково мають відповідати його представники, освіта займає останнє місце (Шурупова, 2021, с. 143).

Проблему масовізації вищої освіти в Україні можна пояснити двома ключовими тенденціями. Перша – це панування «ліберальних цінностей», які «подаються як спосіб поліпшення життя» (Берегова, 2019, с. 53) і впливають з переконання, що наявність вищої освіти є ознакою гарного соціального та матеріального становища. Друга пов'язана з ідеєю рівних можливостей та розглядає доступ до вищої освіти як своєрідну форму соціальної демократизації. Ці тенденції взаємодоповнюють одна одну та певною мірою відображають вимоги населення до освітньої системи. При цьому часто ігноруються освітні вимоги та фундаментальний зміст вищої освіти. Все це ілюструє певні розбіжності між риторикою в сфері вищої освіти і потребами структурних перетворень, а також підносить політичні рішення чиновників від освіти до рівня надбудови, відокремлюючи їх від конкретних дій, спрямованих на трансформацію галузі.

Отже, діяльність системи вищої освіти визначається постійним соціальним тиском у бік відкритості, який пов'язаний із прагненнями населення досягти певного соціального та матеріального прогресу, а не з потребами ринку праці. Така ситуація сприяє поглибленню певних суперечливих тенденцій, які проявляються в освітній системі через погіршення якості на рівні загальної середньої освіти при одночасному зростанні суспільного попиту на вищу освіту. У зв'язку з цим можна говорити про наявність певної суперечності, в якій сектор економіки не може чітко і ясно донести свої вимоги до системи освіти, що призводить до погіршення рівня підготовки фахівців. В такій ситуації

можна говорити про частковий перерозподіл соціальних переваг на користь вищого класу і про шкоду для представників нижчих верств населення, які не мають можливості вступу до закладів вищої освіти. Ця явна суперечливість між масовізацією вищої освіти та нехтуванням якістю загальної середньої освіти є фактом, на якому наголошують багато авторів.

Ще одним рушієм масовізації вищої освіти можна вважати кризу. Цілком логічно, що на етапі економічного зростання люди прагнуть покращити своє становище в суспільстві через доступ до вищої освіти. Тоді як у періоди кризи вища освіта часто розглядається як тимчасовий, вимушений крок, як альтернатива безробіттю, або як своєрідна компенсація в умовах зменшення можливостей працевлаштування. У 2022 році у зв'язку з повномасштабним вторгненням військ РФ в Україні були суттєво спрощені правила прийому на всі рівні вищої освіти, що дало можливість вступити до магістратури 150,6 тис. осіб (у т. ч. випускникам бакалаврату попередніх років). Для порівняння – у 2021 році до магістратури на основі ступеня бакалавра вступили 83 тис. осіб (Ніколаєв, 2023, с. 11). Хоча здавалося б в такій ситуації варто було б обрати курс на обмеження масовізації вищої освіти.

Термін «обмежена масовізація» також містить у собі суперечливість. Він виражає відсутність чіткого критерію в структуруванні системи освіти, що частково є відображенням глибоких соціальних диспропорцій. Тоді як кількість охочих здобувати вищу освіту зростає, якість шкільної підготовки погіршується, таким чином зміцнюючи маргінальне становище нижчих верст суспільства, хоча номінально вони мають однакові освітні можливості з представниками більш високих соціальних класів. Отже, масовізація вищої освіти виявляється неспроможною сприяти демократизації освіти, а в умовах зростання соціальної нерівності лише зміцнює соціальне розшарування в освітньому полі.

З іншого боку, збільшення контингенту студентів робить заклади вищої освіти жертвами адміністративних, академічних та бюджетних проблем, з якими вони не можуть ефективно впоратися, і це негативно впливає на якість викладання. Збільшення кількості студентів в аудиторіях, бюрократизація роботи науково-педагогічних працівників у комплексі із

застарілою матеріально-технічною базою призводять до суттєвого зниження якості освітніх послуг. Таким чином можна говорити, що університети, інститути та академії із закладів, де готують високопрофесійних фахівців для ринку праці, перетворюються, за словами В. Рябченка, на установи з легітимізованою видачі дипломів про вищу освіту (Рябченко, 2019, с. 18).

Ще одним доказом того, що масовізація вищої освіти – це процес, який не залежить від економічного розвитку, можна вважати непропорційно високий попит серед абітурієнтів на такі спеціальності як право, комп'ютерні науки та філологія (іноземні мови), відносно загальної кількості вступників. Так, у найбільшому закладі вищої освіти України, Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, близько 10% абітурієнтів щороку, обирають спеціальність «Право», приблизно така ж цифра відповідає кількості охочих вивчати іноземні мови. Схожа ситуація спостерігається і в багатьох інших закладах вищої освіти України, де приблизно половина вступників щороку розподіляється між факультетами права, інформаційних технологій та філології (Івженко М., 2023). З іншого боку, попит на спеціальності, пов'язані з фундаментальними науками та інженерією в Україні історично низький, що є перешкодою на шляху до промислового і наукового розвитку країни. Цей дисбаланс між спеціальностями відображається на ринку праці, де фахівці з вищою освітою часто змушені погоджуватися на роботу, для якої вони мають надмірну кваліфікацію. З іншого боку, існує гостра потреба у кваліфікованих кадрах з професійно-технічною освітою.

З метою реформування та модернізації системи вищої освіти, покращення її якості 23 лютого 2022 року Кабінетом міністрів України було схвалено Стратегію розвитку вищої освіти на 2022–2032 роки, основоположні принципи якої, в свою чергу, узгоджені зі Стратегією людського розвитку, Національною економічною стратегією та іншими програмними документами. Таким чином, система вищої освіти України реагує на запити суспільства шляхом збільшення кількості студентів, що не тільки не відповідає потребам ринку праці, але також не має чіткого зв'язку з освітньою політикою держави.

Процес масовізації вищої освіти разом із очевидним збереженням глибокої соціальної

нерівності, яка в сучасних умовах має тенденцію до поглиблення, бере виток з тези про існування зв'язку між розширенням вступу та передбачуваною демократизацією освіти. Однак велика кількість здобувачів вищої освіти не лише не дозволяє говорити про тенденцію до її демократизації, а фактично приховує ситуації вибірковості та несправедливості, які виникають як всередині, так і поза університетами. З одного боку кількість людей, яким вдається отримати доступ до вищої освіти збільшується, але в той же час збільшується і кількість людей, які вважають свої освітні можливості обмеженими порівняно з середньою школою.

На думку Т. Жижко, «серцевину демократизації становить принцип людиноцентризму та рівних можливостей у доступі до якісної університетської освіти. Це означає, що в демократичному суспільстві кожен громадянин, незалежно від його майнового стану, етно-національного походження, типу віросповідання чи конфесійної належності, повинен мати можливість одержання як загальної, так і професійної освіти на будь-якому доступному для нього рівні» (Жижко, 2014, с. 209). Тобто ймовірність вступу до закладів вищої освіти має бути однаковою для всіх соціальних секторів. Проте масовий вступ до закладів вищої освіти навпаки приховує ситуації нерівності, які пронизують освітню систему в цілому, і які стоять на заваді дискусіям щодо справжньої демократизації освітньої галузі.

У зв'язку з цим постають два ключові питання: по-перше, чи відображає масовізація вищої освіти реально більші можливості доступу широким масам населення до цього рівня освіти та, по-друге, чи можна запровадити механізми, які допоможуть досягти більшої рівності у доступі до вищої освіти? У випадку України йдеться про два ключові варіанти, в яких гостро стоїть проблема справедливості, що стосується як можливостей вступу до закладів вищої освіти, так і можливості продовження та завершення навчання.

По-перше, це виключення можливості вступу до закладів вищої освіти для випускників шкіл через формальні вимоги, такі як низький рівень навчальних досягнень в середній школі або результати вступних випробувань. Тут вибір тісно пов'язаний зі шкільним капіталом, накопиченим на попередніх рівнях, який, у свою чергу, визначається типом школи, до якої можна

отримати доступ, соціально-економічним становищем сім'ї у суспільстві, можливістю не працювати під час навчання в середній школі, а також іншими факторами. Наприклад, дитина із заможної сім'ї краще харчується, а отже, її інтелектуальний потенціал збільшується, вона живе в комфорті, а це сприяє кращій концентрації на навчанні. Тож за умови однакового рівню інтелекту та навичок у навчанні, той, у кого більше грошей, має явні переваги. Таким чином, спостерігається процес зростання соціальної нерівності, який проектується на всю освітню систему, визначаючи різні можливості для представників різних соціальних верств.

По-друге, це ретельний відбір серед тих, хто зміг вступити до університету, який має бути пов'язаний зі здатністю студентів здобувати вищу освіту. Адже як зазначає В. Рябченко, з року в рік багато вітчизняних закладів вищої освіти «на умовах контракту за мінімальними вимогами до рівня знань підбирають усіх бажаних стати номінальними студентами та отримати легітимний диплом про вищу освіту». Таким чином «формується контингент студентів надзвичайно низької якості. Серед цих студентів значна чисельність осіб, які невмотивовані сумлінно навчатися, а багато з них навіть нездатні отримати вищу освіту» (Рябченко, 2019, с. 18). За таких умов можливим наслідком необмеженого вступу до закладів вищої освіти може стати відносне зменшення кількості випускників у порівнянні з кількістю вступників та ймовірно зниження академічного рівня. У першому випадку це явище може бути пов'язане з відрахуванням більшої кількості здобувачів освіти, які не виконують навчальний план. У другому випадку причиною може стати той факт, що масовий попит на вищу освіту значно перевищує можливості якісної підготовки кваліфікованих кадрів для її обслуговування. Загалом все це наштовхує на думку, що не можна з абсолютною впевненістю стверджувати, що масовізація вищої освіти свідчить про її розвиток. Навпаки, наявні механізми відбору під час вступу до закладів вищої освіти дозволяють зробити висновок, що вони лише переносять проблему справедливості всередину університетів.

Отже, як було зазначено, різні дослідження щодо масовізації вищої освіти пояснюють збільшення кількості студентів на цьому рівні світовою тенденцією, яка здається відносно незалежною від економічних умов. Причини, які стимулюють зростання попиту на вищу освіту беруть витоки переважно з соціальної сфери і не зважають на потреби ринку праці. Часто спостерігається відсутність прямого зв'язку між наявністю диплому про вищу освіту та доходами громадян. Незадовільне соціально-економічне становище людей та зростання рівня бідності впливають на можливості їхнього доступу до якісної освіти на всіх рівнях.

Масовізація вищої освіти швидше є результатом особливої соціальної динаміки, коли прагнення належати до вищого класу призводить до зростання попиту на вищу освіту. В той же час доступ широких мас населення до університету сам по собі не може запобігти поширенню наслідків соціального відчуження на освітню систему, що призводить до посилення соціальної нерівності.

До причин соціальної нерівності у вищій освіті можна віднести відмінності в якості здобутої середньої освіти і відповідно в рівні навчальних досягнень у представників різних соціально-економічних верств; потребу молоді з нижчих верств суспільства розпочати трудову діяльність у більш ранньому віці; витрати на середню та вищу освіту. Адже хоча в нашій державі середня освіта є безкоштовною, навчання вимагає оплати додаткових витрат, що може бути надто складним для незаможних сімей. А це впливає як на шанси на вступ до закладів вищої освіти, так і на продовження навчання в університеті та його закінчення.

Розширенню реалізації соціальних прав, що включає доступ до якісної системи освіти на всіх рівнях усім верствам населення має сприяти демократизація освіти. Тільки підхід, що зважає і на економічну і на соціальну структуру дозволить реалізовувати відповідну освітню політику, спрямовану на справжню демократизацію та справжнє приведення освітньої системи в цілому у відповідність до потреб національного розвитку.

Список використаних джерел:

1. Берегова Г. Д. (2019). Сучасна освіта: між консерватизмом і лібералізмом. *Scientific Journal Virtus*. № 31. С. 53–56.
2. Дежавна служба статистики України. (2021). *Вища та фахова передвища освіта в Україні*. URL: <https://ukrstat.gov.ua/>.

3. Жижко Т. А. (2014). Місце демократії в університетській освіті. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія*. Вип. 42. С. 207–217.
4. Ївженко М. (2023). Найпопулярніші спеціальності та ВНЗ. За скільки окупається вища освіта в Україні. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/markets/za-skilki-okupayetsya-vishcha-osvita-na-naupopulyarnishih-specialnostyah-v-ukrajini-50319451.html>.
5. Marginson S. (2016). High Participation Systems of Higher Education. *The Journal of Higher Education*. № 87:2, P. 243–271. DOI: 10.1080/00221546.2016.11777401.
6. Міністерство освіти і науки України. (2022). *Попередні результати вступної кампанії 2022 року*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/poporedni-rezultati-vstupnoyi-kampaniyi-2022-roku>.
7. Міністерство освіти і науки України. (2022). *Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#n12>.
8. Ніколаєв Є., Рій Г., Шемелинець І. Вища освіта в Україні: зміни через війну : аналітичний звіт. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. 94 с.
9. Пищуліна О., Юрочко Т., Міщенко М., Жаліло Я. Розвиток людського капіталу: на шляху до якісних реформ : аналітична доповідь Центру Разумкова. Київ : Заповіт, 2018. 368 с.
10. Рябченко В. І. Демократизація соціального середовища закладу вищої освіти як передумова розвитку особистісного потенціалу суб'єктів його діяльності. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*. 2019. Вип. 18(11–12). С. 7–24.
11. Trow M. From Mass Higher Education to Universal Access: The American Advantage. *Minerva*. 1999. Vol. 37, № 4. P. 303–328.
12. Туркот Т. І. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. Київ : Кондор, 2011. 628 с.
13. Шурупова К. В., Шустрова К. В. Соціально-психологічний портрет середнього класу в Україні. *Розвиток промисловості та суспільства. Матеріали міжнародної науково-технічної конференції*. Кривий Ріг : Криворізький національний університет, 2021. С. 143.

References:

1. Berehova, H.D. (2019). Suchasna osvita: mizh konservatyzmom i liberalizmom [Modern education: between conservatism and liberalism]. *Scientific Journal Virtus*, 31, 53-56 [in Ukrainian].
2. Dezhavna sluzhba statystyky Ukrainy Vyshcha ta fakhova peredvyshcha osvita v Ukraini [State Statistics Service of Ukraine. Institutions of tertiary and professional pre-tertiary education]. (n.d.) *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from <https://ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
3. Zhyzhko, T.A. (2014). Mistse demokratii v universytetskii osviti [A place of democracy in university education]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody. Filosofia – Bulletin of Kharkiv National Pedagogical University named after H.S. Skovoroda. Philosophy*, 42, 207-217 [in Ukrainian].
4. Yivzhenko, M. (2023). *Naipopuliarnishi spetsialnosti ta VNZ. Za skilky okupaietsia vyshcha osvita v Ukraini [The most popular specialties and universities. How much does higher education in Ukraine cost?]*. *biz.nv.ua*. Retrieved from <https://biz.nv.ua/ukr/markets/za-skilki-okupayetsya-vishcha-osvita-na-naupopulyarnishih-specialnostyah-v-ukrajini-50319451.html> [in Ukrainian].
5. Marginson, S. (2016). High Participation Systems of Higher Education. *The Journal of Higher Education*, 87:2, 243–271 [in English].
6. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. Poperedni rezultaty vstupnoi kampanii 2022 roku [Ministry of Education and Science of Ukraine. Preliminary results of the introductory campaign of 2022]. *mon.gov.ua*. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/news/poporedni-rezultati-vstupnoyi-kampaniyi-2022-roku> [in Ukrainian].
7. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. Stratehiia rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini na 2022-2032 roky [Ministry of Education and Science of Ukraine. Strategy for the development of higher education in Ukraine for 2022-2032]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#n12> [in Ukrainian].
8. Nikolaiev, Ye., Rii, H., & Shemelynets I. (2023). *Vyshcha osvita v Ukraini: zminy cherez viinu: analitychnyi zvit [Higher education in Ukraine: changes due to the war: an analytical report]*. Kyiv: Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka [in Ukrainian].
9. Pyshchulina, O., Yurochko, T., Mishchenko, M., & Zhalilo, Ya. (2018). *Rozvytok liudskoho kapitalu: na shliakhu do yakisnykh reform: analitychna dopovid Tsentru Razumkova [Development of human capital: on the way to quality reforms: analytical report of the Razumkov Center]*. Kyiv: Zapovit [in Ukrainian].
10. Riabchenko, V.I. (2019). Demokratyzatsiia sotsialnoho seredovysshcha zakladu vyshchoi osvity yak peredumova rozvytku osobystisnoho potentsialu subiektiv yoho diialnosti [Democratization of the social environment of higher education institution as a prerequisite for the individuals' development potential of the subjects of its action]. *Osvitnii dyskurs: zbirnyk naukovykh prats – Educational Discourse: Collection of Scientific Papers*, 18 (11–12), 7–24 [in Ukrainian].

-
11. Trow, M. (1999). From Mass Higher Education to Universal Access: The American Advantage. *Minerva*, 37 (4), 303–328 [in English].
  12. Turkot, T.I. (2011). *Pedahohika vyshchoi shkoly: navch. Posib [Higher school pedagogy: study guide]*. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
  13. Shurupova, K.V., & Shustrova, K.V. (2021). Sotsialno-psykholohichniy portret serednoho klasu v Ukraini [Social and psychological portrait of the middle class in Ukraine]. Proceedings from DIS 21: *Mizhnarodna naukovo-tekhnichna konferentsiia «Rozvytok promyslovosti ta suspilstva» – The International Scientific and Technical Conference «Development of industry and society»*. (p. 143). Kryvyi Rih: Kryvorizkyi natsionalnyi universytet [in Ukrainian].